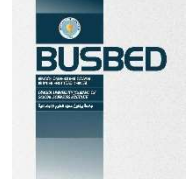

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 25.07.2023
Kabul Tarihi : 29.08.2023

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1332358>

TÜRKMEN TÜKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE AT İLE İLGİLİ ATASÖZLERİ*

Ahmet ÖZDEMİR¹

ÖZ

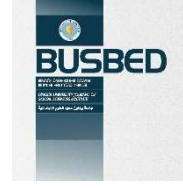
At, insanlık tarihi boyunca gerek ulaşım aracı olarak gerekse sadakat, güç ve özgürlüğün sembolü olarak önemli bir yer tutmuş hayvanlardan biridir. Türklerle at arasında ilişki çok eski dönemlere dayanır. Atın evcilleştirme süreci ile başlayan bu ilişki aynı zamanda kültürel, sosyal ve edebi bir mirasın da temelini oluşturmuştur. At, Türkler için sadece bir hayvan değil, adeta bir dost, bir yol arkadaşı olmuş, Türk kültür ve edebiyatında önemli bir rol oynamıştır. At ile ilgili atasözleri, Türk halkının atla olan duygusal bağını ve ona verilen değeri anlatırken aynı zamanda toplumsal normları, değerleri ve ahlaki öğretileri de yansıtmaktadır. Atasözleri, sözlü halk kültürünün en önemli unsurlarından biri olarak, Türk halkının ortak hafızasını yansıtan veciz ifadelerdir. Atasözleri, sadece dilin zenginliğini ve estetik gücünü değil, aynı zamanda toplumun düşünce yapısını, değerlerini ve hayata bakış açısını yansıtır. Sözlü kültür geleneğimize baktığımızda atasözlerinin bu gelenek içerisinde önemli bir yer kapladığını ve sosyal hayatta etkili bir şekilde kullanılmaya devam ettiğini görürüz. Bu çalışmada, Türk kültür ve edebiyatında önemli yeri “at” ve “atasözleri” ele alınmış, çalışmanın zenginleşmesi adına Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle birlikte Türkmen Türkçesindeki atasözleri de incelenmiştir. At ile ilgili bu atasözleri incelenirken Anadolu’da yaşayan Türkler ile Türkmenler arasındaki kültürel birlikteliğin ne derece aktif olduğu bu atasözleri bağlamında tespit edilmek istenmiştir. At ile ilgili atasözleri üzerine yapılan bu araştırma sonucunda iki toplum arasında kültürel birlikteliğin ileri düzeyde olduğu, atasözlerinin ve atın her iki toplumun sosyal hayatında önemli bir yer edindiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: At, Atasözü, Türk, Türkmen.

* Bu çalışma “Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki At ile İlgili Atasözleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, aozdemir@bingol.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-0894-7579>

Article Type : Research Article
Date Received : 25.07.2023
Date Accepted : 29.08.2023

<https://doi.org/10.29029/busbed.1332358>

PROVERBS ABOUT HORSE IN TURKISH AND TURKMEN*

Ahmet ÖZDEMİR¹

ABSTRACT

The horse is one of the animals that have held an important place throughout human history, both as a means of transport and as a symbol of loyalty, power and freedom. The relationship between the Turks and the horse dates back to ancient times. This relationship, which started with the domestication of the horse, has also formed the basis of a cultural, social and literary heritage. The horse was not only an animal for Turks, but also a friend, and a travelling companion and played an important role in Turkish culture and literature. Proverbs about the horse, while describing the emotional bond of the Turkish people with the horse and the value given to it, also reflect social norms, values and moral teachings. Proverbs, as one of the most important elements of oral folk culture, are aphoristic expressions reflecting the common memory of the Turkish people. Proverbs reflect not only the richness and aesthetic power of language but also the mindset, values and outlook on life of the society. Our oral culture tradition shows that proverbs occupy an important place in this tradition and continue to be used effectively in social life. This study discusses "horse" and "proverbs", which have an important place in Turkish culture and literature. To enrich the study, proverbs in Turkmen Turkish are also analysed together with proverbs in Turkey Turkish. While analysing these proverbs about horses, it was aimed to determine how active the cultural unity between the Turks and Turkmens living in Anatolia is in the context of these proverbs. As a result of this research on proverbs related to horses, it has been determined that the cultural unity between the two societies is at an advanced level and that proverbs and horses have an important place in the social life of both societies.

Keywords: Horse, Proverb, Turkish, Turkmen.

* This study "A Comparative Analysis of Proverbs About Horses in Turkmen and Turkish Languages" from his master thesis.

¹ Assistant Prof., Bingöl University, Faculty of Arts and Sciences, [aозdemir@bingol.edu.tr](mailto:aozdemir@bingol.edu.tr), <https://orcid.org/0000-0002-0894-7579>

1. GİRİŞ

Sözlü halk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan atasözleri Türk halkının ortak hafızasını yansıtan veciz ifadelerdir. Atasözleri toplumun inanç, duygu, düşünce ve kültür dünyasının birer yansımasıdır. Yani atasözleri olay ve durumları değerlendirme şeklimizin, hayata bakış açımızın, bizi biz yapan değerlerin ve düşünce dünyamızın dışavurumudur. Bu veciz ifadeler bir cümle ile üretildiği toplumun örf, adet, gelenek ve inanış gibi tüm değerleri hakkında bilgi edinmenize olanak sağlayan atasözleri birer kültürel kod niteliğindedir. Atasözleri anlatılmak istenen konuyu, vermek istenilen mesajı en kestirme yolla ve en etkili şekilde söylemeyi sağlayan özlü bir edebi değerdir. Bundan dolayı atasözlerinde en çok kullanılan edebi sanat icazdır. Atasözlerinin bu özelliğini bir Türkmen atasözü şöyle ifade eder: “Atalar sözü, sözlerin özü.” Bir toplumun bütün kültürel özelliklerini içinde barındıran atasözlerine doğal olaylardan siyasi gelişmelere, insan ilişkilerinden ahlaki değerlere, tarihi coğrafi ve ekonomik etkenlerden çeşitli hayvanlara kadar günlük hayattaki hemen her şey konu olmuştur.

At, insanlık tarihi boyunca gerek ulaşım aracı olarak gerekse sadakat, güç ve özgürlüğün sembolü olarak önemli bir yer tutmuş nadir hayvanlardan biridir. Türklerin at ile birlikteliği, sadece bir evcilleştirme süreci değil, aynı zamanda kültürel, sosyal ve edebi bir mirasın da temelini oluşturmuştur. Türkün bu vefalı yoldaşı zamanla bir kültür öbeği haline gelmiştir. Türk kültüründe böylesine önemli bir yeri olan atın sözlü kültür öğelerinden biri olan atasözlerine sıklıkla konu edinilmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Bu çalışmada Türk kültürünün genetik şifrelerini veren atasözleri ile yine Türk kültürünün başat öğelerinden biri olan atın bir anlamda keşişim kümesi; yani “at ile ilgili atasözleri” ele alınmıştır. Çalışmanın kapsamını ve değerini artırmak için Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin yanı sıra yine Türkçenin Güney-Batı grubunda yer alan Türkmen Türkçesindeki atasözleri de incelenmiştir. Bunu yaparken sadece bu iki önemli kültürel unsuru analiz etmekle kalınmamış; atlarla ilgili atasözleri özelinde iki kardeş toplum arasındaki dil ve kültür birliği de vurgulanmıştır.

Türkiye Türkçesindeki at hakkında atasözlerine ulaşırlarken; Ömer Asım Aksoy’un “Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü”, Nurettin Albayrak’ın “Türkiye Türkçesinde Atasözleri”, Türk Dil Kurumu’nun “Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler” ile Özkul Çobanoğlu’nun “Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü” adlı kitapları ile Şükrü Elçin’in “Türk Atasözlerinde At” adlı makalesi kaynak olarak alınmıştır. Türkmen Türkçesinde at ile ilgili atasözlerini bir araya getirme sürecinde ise bu alanda Türkiye Türkçesinde verilen eserler temel alınmış; bu kapsamda Sapar Kürenov ve Muhittin Gümüş’ün, “Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri”, Levent Doğan’ın, “Türkmen Atasözleri (Türkmen Halk Nakılları)” ve Özkul Çobanoğlu’nun, “Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü” adlı kitapları; Ahmet Gökçimen’in “Türkmen Atasözlerinde At” adlı makalesi ve Pınar Mumcu’nun “Türkmen Atasözlerinde Ad ve Deyim Aktarmaları” adlı yüksek lisans tezinden istifade edilmiştir.

Araştırma kapsamında Türk ve Türkmen kültürlerinde at ve atasözlerine dair bilgiler verilmiştir. At ile ilgili Türkiye Türkçesinde 512, Türkmen Türkçesinde ise 316 atasözü tespit edilmiş; bu atasözleri alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Çalışmanın makale formatını aşmaması adına her başlıkta beşer örnek vermekle yetinilmiştir. Atasözlerinin alındığı kaynakların ismi benzer olduğundan eserin değil yazarın adı kısaltılarak parantez içerisinde verilmiştir.

2. Türk Kültüründe Atasözü

Dilimizdeki atasözlerinin ilk örneklerine Orhun Kitabelerinde ve Divânü Lügât’it Türk’te rastlanır. Kaşgarlı Mahmut atasözleri için “saw” ya da “mesel” kelimelerini kullanılır. Saw (sav-sab) sözcüğünün Göktürk kitabelerinde Uygurlardan kalma eserlerde Eski Türkçede ve Karahanlı devrinde sıkça kullanıldığı ve “söz, nutuk haber, şöret, şey “anlamlarına gelen “sa-” eyleminden türediği bilinmektedir (Elçin, 1997, s169).

Atasözleri Türk dünyasında çeşitli isimlerle anılmaktadır: Azerilerde "atalar sözü"; Başkurlarda “makal”, “aytim”, “atalar hü”; Kazaklarda “matel”, “nakıl”, “makal”; Kırgızlarda “makal-lakap”; Özbeklerde “makal”; Tatarlarda “atalar süzi”, “makal”, “aytim”; Uygur Türkçesinde “makal” (Ercilasun, 1991, s.32-33). Türklerin yaşadığı diğer yerlerde de "atalar sözü", “eskiler sözü” veya atasözü terimleri kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde ise atasözünü karşılamak için "mesel getirmek", “duruma uygun söz söylemek” anlamına gelen “darb-ı mesel” kelimesi kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu’nun atasözünü tanımı ise şu şekildedir: “Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel (TDK, 2023).

Türkmen Türkçesinde ise atasözlerini tabir etmek için “nakıl”, “atalar sözü” ve “dedeler sözü” ifadeleri kullanılır. Her ne kadar atalar sözü ile dedeler sözü tabiri aynı anlamda kullanılsa da Türkmenlerde nakıl ile atalar sözü arasında küçük bir fark vardır. Türkmen araştırmacı Berkeliyev, 1958 yılında yayımlanan bir çalışmada nakıllar ve atalar sözünü sırasıyla şöyle tanımlar: “Hayatın çeşitli şartları için kullanılarak halk arasında yaygınlık kazanan, kısa ve özlü, edebi bir formda yaşamdaki olguları gerçekçi bir şekilde betimleyen, insanlara öğüt nasihat veren, eğitici nitelikteki halk edebiyatı yaratmalarının bir türüne nakıllar deniliyor”;

“Yapıları ve nitelikleri açısından nakıllara benzeyen, olayları edebi anlatmaların tarzıyla mecazi bir üslupta nakledilen halk edebiyatı yaratmalarının bir türüne atalar sözü deniliyor” (Berkeliyev, 1958: 25).

Türkmen atasözleri, Türkiye Türkçesindeki atasözleri ile büyük ölçüde benzerlik gösterir. Türkmen atasözleri de çalışkanlığı övüp tembelliği yererken, yiğitlik, cesaret, vatan ve millet sevgisini özendirir, ahlaki değerleri ön plana çıkaran ifadelerle doludur. Ayrıca komşuluk ilişkileri, konukseverlik, kadının toplumdaki rolü gibi temalar Türkmen atasözlerinde de sıkça işlenir (Sis, 2005, s. 257).

Türkçeye, yazılı kültüre geçmeden önce bir edebiyat dili olma özelliği kazandıran önemli unsurlardan biri de atasözleridir. Atasözleri, çoğu zaman uzun cümlelerle anlatılamayan olayları ve durumları yalın, kısa ve özlü bir şekilde ifade etme sanatıdır. Atasözleri, halk edebiyatı ürünleri arasında yer alır ve tüm dünya dillerinde kendine özgü şekilleri bulunmaktadır. Her atasözü, yüzyıllar boyunca birikmiş bilgi, tecrübe ve gözlemleri taşır. Sosyal gerçeklerin ve insanların düşünce dünyasının yansıması olan atasözleri, hayatın farklı alanlarıyla ilgili hükümler sunar ve öğüt verir. Atasözleri, insanların düşüncelerini güçlendirmek ve etkili bir şekilde ifade etmek için zarif ve etkili bir dil kullanır.

Atasözleri, geçmişten günümüze aktarılan manevi miras niteliği taşır ve halkın asırlar boyunca karşılaştığı olaylardan çıkardığı derslerle oluşur. Zengin düşünce içerikleriyle atasözleri, insanlar hakkında birçok kitaptan daha fazla bilgi sunabilir. İfade edilen düşünce ve hükümleri, zarif ve etkili bir şekilde ifade etme özelliğinden ötürü, atasözleri halkın kolektif bilincini yansıtan ve toplumsal şuru güçlendiren birer kültürel öğedir. Her bir atasözü, bir dilin ve kültürün birikimini taşıyan önemli bir öğretilerdir. Bu nedenle atasözlerinin önemini anlamak, dilimizin ve kültürümüzün derinliğini kavramak adına büyük önem taşımaktadır.

3. Türk Kültüründe At

Türk kültüründe at, büyük bir ehemmiyete sahiptir. Atlı göçebe kültürünün öncülerinden olan Türkler, uzun bir zaman boyunca atı en temel ulaşım aracı olarak kullanılmışlardır. At, Türk yaşamında geniş bir yelpazeyi kaplamış ve bu bağlamda atla ilgili zengin bir kültürel birikim oluşmuş, at bir kültürel kod haline almıştır. Bu kodlamada atın kullanımından, atın koşum takımlarına ve at türlerinin birbirleriyle kıyaslanmasına kadar pek çok konu yer almaktadır (Kalafat, 2008, s.1-5). Türk mitolojisinde at, Tanrılarla temas kurmuş ve insanlara da oldukça yakın bir hayvan olarak kabul edilmiştir. At, şamanların büyük güçlere erişmesini sağlayan, tanrılarla bağlantı kurduğu düşünülen bir hayvandır. Onun sezgiyi ve ölümü sembolize ettiğine inanılır ve insanların cennete ulaşması için atın yardımına ihtiyaç duyulduğu düşünülür. At, esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eden önemli bir hayvandır ve şaman ritüellerinde büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca, atasözlerinden destanlara kadar Türk mitolojisinde atın yerinin hayli önemli olduğu görülür (Seyidoğlu, 1995, s.91-94). Türk mitolojisinde ve destanlarında atla yiğit arasında özel bir bağ vardır. Destanlarda kahramanlarla atlar öylesine iç içe geçmiştir ki, biri olmadan diğeri düşünülemez hale gelmiştir. Bu anlatılarda kahramanın kendisi kadar atı ünlüdür. Atın nitelikleri, kahramanın nitelikleri ile bütünleştirilmiş onu tamamlamıştır. At, Türk kültüründe önemli bir sembol olarak görülmüş ve değer verilmiştir (Çınar, 2006, s.5). Halk hikayelerinde de at, olağanüstü işlevleri ile karşımıza çıkar. Aşık Garip hikayesinde bir yolculuk sırasında Aşık Garip, Hazreti Hızır'ın atının ayağının altından biraz toprak alır. Bu toprağı Tiflis'e gelince annesinin kapanan gözlerine sürer ve annesinin gözleri tekrardan görmeye başlar. Garip'in öldüğü haberini alan ve ağlamaktan gözleri kör olan annesi, ihtiyar pirin bindiği atın ayağının altından alınan toprağın gözlerine sürülmesiyle şifa bulur (Irmak & Ava, 2017, s.19).

Eski Türklerin gömü geleneğinde atın özel bir yeri vardı. Hükümdarlar atları ile birlikte gömülmüş mezarlara diğer bazı eşyaların yanında at koşum takımları konulmuş ve böylece hayatın öteki âleme taşınacağına inanılmıştır. Ayrıca at kurbanı geleneği de önemli bir ritüeldir ve bu geleneğe göre toy törenlerinde atlar kurban edilir, etleri yenir. Atın etrafında çok sayıda inanç geliştirilmiştir. Bu inançların birçoğu günümüzde de yaşamaktadır. At nalı, izi, yelesi ve diğer fiziksel özelliklerine dair inançlar, günümüzde de Türk kültüründe etkisini sürdürmektedir (Kalafat, 2008, s.1-5). Türk kültüründe at, sadece bir hayvan değil aynı zamanda bir sembol ve kültürel değerdir. Bu bağlamda at, Türklerin tarih boyunca hayatlarının merkezinde yer alan, kutsal ve özel bir varlık olarak kabul edilmiştir. Bugün dahi Türk kültüründe atın yeri ve önemi canlılığını korumaktadır. Türk halkının atla olan bağı, onun kültürel kimliğinin bir parçası olarak gelecek nesillere aktarılmaya devam etmektedir.

4. Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde At ile İlgili Atasözleri

Türkmen Türkçesi'nde at ve türlerini adlandırmada, “at” ve “tay” kelimeleriyle birlikte, “yabı” (at), “batyal” (kısrak), “bedev” (Arap atı), “burag” (burak), “tulpar” (su atı) ve “gunan” (iki üç yaşındaki tay) tabirleri kullanılırken (Gökçimen,2005, s.199) Türkiye Türkçesinde ise “at”, “kısrak”, “tay”, “aygır”, “beygir”, “küheylan” ve “burak” gibi isimler kullanıldığı gözlenmektedir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan atla ilgili çok sayıda atasözü mevcuttur. Bu atasözlerinde ağırlıklı olarak at ve ata bağlı kavramlarla birlikte at- insan ve atın diğer hayvanlarla olan ilişkisi ön plana çıkar.

At, insanı amacına ulaştıran, hayallerini gerçeğe dönüştüren, uzaklarda, ulaşılması mümkün olmayan diyarlarda bulunan hedeflere insanı yaklaştıran ve buluşturan varlıktır. “At yiğide kanattır”, “At yiğidin direği”, “At saklamak (beslemek) devlettir”, “At saklamak/han saklamak” biçimindeki Türkmen atasözleri bu yakınlığı ve ilişkinin yoğunluğunu verir. At insana yakın bir dost, şefkatli bir annedir. Atsız kalan insan kimsesizdir, yalnızdır: “Atsız oğlan atasız oğlan”, Türkmen kültüründe atın yeri o kadar önemlidir ki âdeti babadan sonra at gelir “Ertir tur (sabah kalkınca) atan gör; atandan son (sonra) atını” (Çımar, 2006, s.5-6).

Türkmen Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki atasözlerine atın insanlarla ve diğer hayvanlarla ilişkisinin yanı sıra beslenmesinden rengine; koşum takımlarından, fiziksel özelliklerine kadar birçok konuda ata sözlerinin olduğu görülmüştür. Aşağıda bahse konu atasözleri bu başlıklar altında değerlendirilecektir.

4.1. At ve İnsan İlişisini Konu Alan Atasözleri

At-insan ilişkisi çalışmaya konu atasözlerinde en çok işlenen konuların başında gelir. İnsanla ilişkisi çok eski dönemlere dayanan atın ilk defa Türkler tarafından evcilleştirilmesiyle birlikte at-insan ilişkisi yeni bir boyut kazanmış ve tarihsel süreç içerisinde bu birliktelik gittikçe kuvvetlenmiştir. Türk kültür tarihinde çok önemli bir yeri olan at, göçebe kültürün her evresinde kendine geniş bir yer bulmuştur.

Osman Fikri Sertkaya bir çalışmasında, A. Marcellinus, C. Claudianus, A. Sidonius, Zosimos, gibi farklı batılı kaynakların Hun Türkleri ile at atasındaki ilişkiye dair şu görüşlerini yer vermiştir:

“Henüz ayakta durabilecek bir Hun çocuğunun yanında eyerlenmiş bir at bulunur...”

“Hunlar at üstünde yerler, içerler, alışveriş yaparlar, sohbet ederler ve uyurlar...”

“At başka bir kavmi yalnız sırtında taşıdığı halde, Hun at üstünde ikamet eder...” (Sertkaya,1995, s.26).

Bu sözler eski Türklerde at arasındaki yakın ilişkiyi gösteren küçük örneklerdir. Ayrıca, Orhun Abideleri'nden Divanü Lügat'it Türk'e, Atabetü'l Hakayık'tan Kutadgu Bilig'e ve Selçuklu tarihinden Osmanlı tarihine kadar birçok kaynaktan atla insan arasındaki yakın ilişkiye dair pek çok kanıt bulunmaktadır.

Türk ve Türkmen atasözlerine baktığımızda; Türk ve Türkmenlerin atla insan arasındaki ilişkiyi atasözlerinde başarıyla ele aldığını ve binlerce yıllık deneyimi günümüze taşıyarak aktardığını görmekteyiz. At ve insan arasındaki bağa dair pek çok örnek, atasözlerinde alt başlıklar altında incelenmiştir.

At -Yiğit: At, insanın en eski dönemlerinden beri en yakın dostu olan hayvanlardan biridir ve aynı zamanda Türk yiğitlerinin sadık arkadaşı olmuştur. Yiğitlerle atlar arasında kuvvetli bir bağ vardır ve birbirlerinden ayrı düşünülemezler. "At, yiğidin yoldaşdır." sözü, at ile yiğit arasındaki bu bütünlüğü ifade eder ve halk hikâyelerinde, destanlarda ve efsanelerde at her zaman yiğidin sadık yoldaşdır. Manas Destanı'ndan, Köroğlu'na Dede Korkut hikayelerinden Battal Gazi Destanı'na kadar birçok anlatıda ve atasözünde at ve yiğidin birlikteliği gözlemlenebilir.

At-yiğit ilişkisinin Türkiye ve Türkmen Türkçesindeki atasözlerine yansımalarına baktığımızda cesur, mert kimseleri ifade etmek için Türkiye Türkçesinde “yiğit, er” Türkmen Türkçesinde ise “yigit”, “är”, ve “batır” sözcüklerinin kullanıldığını görmekteyiz. Her iki ağızda da at- yiğit ilişkisini anlatan atasözlerinde; yiğit ve at arasındaki sevgi ve yoldaşlığa dair vurgu, at ve yiğitte bulunması gereken özellikler, yiğit için atın önemi gibi konuların işlendiği görülür:

Türkiye Türkçesinde;

Ağustosun on beşinden sonra ere kaftan, ata çul. (Ö.A.A., s.124)

Arazi eve yakın, at yere yakın, avrat ere yakın olmalı. (N.A., s.165)

At arıklıkta, yiğit gariplikte. (Ö.A.A., s.159)

At atı basar yiğit yiğidi. (N.A., s.182)

At atı, yiğit yiğidi bastırır. (N.A., s.182)

Türkmen Türkçesinde;

At adı bilen, yigit odı bilen.

At adı ile yiğit ateşi ile. (L.D., s.36)

Är gorkan yerinden, at ürken yerinden.

Er korktuğu yere, at ürktüğü yere gitmez. (S.&G., s.61)

At erinlek bolsun är burunlak.

At geniş ağızlı olsun, er burunlu. (S.&G., s.23)

At govusu erinlek, yigit govusu, burunlak.

Atın iyisi iri dudaklı, yiğidin iyisi iri burunlu. (L.D. s.37)

At ölse meydan galar, yigit ölse şöhet galar.

At ölse meydan, yiğit ölse şöhet kalır. (Ö.Ç., s.102)

At – Kadın: Türkiye ve Türkmen Türkçesindeki atla ilgili atasözleri incelendiğinde dikkat çeken başlıklardan biri de at ve kadın izleğinde seyreden atasözleridir. Türkçenin bu iki ağzında da at- kadın ilişkisini konu alan atasözlerinde; güzel ve iyi huylu kadın bulmanın zorluğu, kadına fazla yüz verilmemesi gerektiği, iyi huylu bir kadınla evli olmanın ve asil bir ata sahip olmanın kıymeti, at alırken ve evlenirken nerelere dikkat edileceği gibi konular işlenmektedir. Ayrıca çoğu atasözünde at ile kadının kıyaslandığı da görülmektedir. Bu atasözlerinde, biraz da ata erkil bir toplum olmamız hasebiyle, olaylara erkek odaklı yaklaşıldığı gözlemlenmektedir.

Atasözlerinde at- kadın konusu işlenirken Türkiye Türkçesinde kadını ifade etmek için, at ile kafiyeli olmasının da etkisiyle, daha çok “avrat” ile “karı” ve “dul” kelimeleri kullanılırken; Türkmen Türkçesinde “ayal”, “zenan”, “heley” ve “dul” gibi sözcüklerinin kullanıldığını tespit edilmiştir:

Türkiye Türkçesinde;

Ağır at mırmır avrat insanın evini yıkar. (N.A., s.112)

Anasını babasını dinlemeyen evlat, kocasını saymayan avrat, üzengi ile yürüyen at, kapında tutma; hiç durma sat. (N.A.,159)

Arazi eve yakın, at yere yakın, avrat ere yakın olmalı. (N.A., s.165)

Arpadır atı yediren, avrattır erkeği güldüren. (N.A., s.172)

At alırsan kula al, avrat alırsan deli al. (N.A., s.182)

Türkmen Türkçesinde;

At alma eyer al ayal alma hossar al, yer alma goňşı al.

At alma eyer al, kadın alma akraba al yer alma komşu al. (L.D., s.36)

Dul gözi bilen heley alma, piyada gözi bilen at.

Dul gözüyle kadın alma, yaya gözüyle at. (S.&G., s.55)

At alsañ yorga bilen yörüş al, ayal alsan alsañ akıl bilen huş al.

At alırsan yorga ile yörüş al hanım alırsan akıl ile hoş al. (S.&G., s.22)

At alsañ yorga bilen yörüş al, ayal alsan alsañ akıl bilen huş al.

At alırsan yorga ile yörüş al hanım alırsan akıl ile hoş al. (S.&G., s.22)

At münen atasını tanamaz, ayal alan enesini.

At binen atasını, kadın alan (evlenen) annesini tanımaz. (L.D., s.38)

At-Baba/Oğul: Tespit edilen at ile ilgili atasözlerinin Türkmen Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki atasözlerine oranla az olmasına karşın at-baba/oğul ilişkisini konu alan atasözlerinin Türkmen Türkçesinde çok daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Bunda Türkmenlerdeki eski Türk âdet, gelenek ve göreneklerinin Türkiye'ye kıyasla canlı olmasının etkili olduğu düşünülmektedir. At-baba/oğul ilişkisini işleyen atasözlerinde Türkmen Türkçesinde; at ve oğlana sahip olmanın önemi, aynı şekilde at ve babanın değerinin bilinmesi ve onların varlığında yapılması gerekenler, babaya duyulması gereken saygı, at- tay, baba- oğul ilişkisi gibi konulara yer verildiği görülür. Türkiye Türkçesinde ise oğula daha eleştirel bir yaklaşım sergilendiği gözlenmektedir.

Türkiye Türkçesinde;

Anasını babasını dinlemeyen evlat, kocasını saymayan avrat, üzengi ile yürüyen at, kapında tutma; hiç durma sat. (N.A., s.159)

Atlıyı indirir, babayı bindirir. (N.A., s.196)

Boz ata, avrada oğlana kulluk edenin yüzü ağarmaz. (N.A., s.274)

Oğlan babadan görür at oynatmasını, kız anadan görür sofraya donatmasını. (N.A., s.729)

Türkmen Türkçesinde;

Atı barıñ ganadı bar, oğlı barıñ dövleti.

Atı olanın kanadı var, oğlu olanın devleti var. (L.D., s.42)

At münen atasını tanamaz, ayal alan enesini.

At binen atasını, kadın alan (evlenen) annesini tanımaz. (L.D., s.38)

At münen atasını tanımaz.

At binen atasını tanımaz. (Ö.Ç., s.97)

At münüp atañ öyüne bar, don geyip. doğan öyüne.

At binip babanın evine git; elbise giyip kardeş evine. (L.D., s.38)

Oğlı atası tanar atı eyesi.

Oğlu atası tanır, atı sahibi. (S.&G., s.111)

At-At Sahibi: Türkçede belki en bilinen atasözlerinden biri de at ile sahibini konu alan “At sahibine göre kişner.” atasözüdür. Bunun dışında at ve sahibi ile ilgili Türkiye Türkçesinde 10, Türkmen Türkçesinde ise 7 atasözü tespit etmiş bulunmaktayız. Bu atasözlerinde; at yetiştirmenin zorluğu, at ve sahibinin birbirini en iyi tanıdığı ve iyi atnsahibine sağladığı katkılarla; kötü atın zararları üzerinde durulmuştur:

Türkiye Türkçesinde;

At, at oluncaya kadar sahibi mat olur. (Ö.A.A., s.160)

At ile eşek tepişince arada sahibi ezilir. (B.A.A.D, s.50)

At sahibinden eşek esirgenmez. (N.A., s.186)

At sahibine (ağasına, biniciye) göre eşer (kişner) (Ö.A.A., s.163)

Atın huyun sahibi bilir. (Ö.Ç., s.106)

Türkmen Türkçesinde;

At eyesiñe basmaz.

At sahibini çiğnemez. (A.G., s.201)

At gılıgına eyesi yetik.

Atın huyunu sahibi bilir. (S.&G., s.26)

At üstündekini tanar.

At üstündekini tanır. (Ö.Ç., s.101)

Eyer degenini eyesi bilmez, at bilir; aga -ininiñ azanını özleri bilmez, yadbiler.

Eyer üstüne bineni sahibi bilmez, at bilir; abi- kardeşin yodan çıkmasını kendileri bilmez, elalem bilir. (L.D., s.98)

Oğlı atası tanar atı eyesi.

Oğlu atası tanır, atı sahibi. (S.&G., s.111)

At-Bey/Ağa: Eski dönemlerde at insanın yoldaşı olmasının yanı sıra zenginlik göstergesi olarak da kabul edilirdi. Zira İslamiyet öncesi binek hayvanı olmasının yanında eti yenip sütü içilen at, İslamiyet’ten sonra sadece binek hayvanına evrilmişti ve uzun yolları kat etme aracı olan ata herkesin sahip olması mümkün değildi. Bu sebeple at ve zengin, bey, ağa ilişkisini anlatan atasözleri ortaya çıkmış ve günümüze kadar gelmiştir. Bu çalışmada da At- bey/ağa ilişkisi üzerine söylenen atasözlerini ayrı bir başlık altında incelemek uygun görülmüştür. Ancak bu konu ile ilgili Türkiye Türkçesinde 14 atasözü tespit edilmişken Türkmen Türkçesinde sadece 1 atasözüne ulaşılabilmektedir.

At-Bey/ağa konusunu işleyen atasözleri ele alındığında; atın zenginlik alameti olarak görülmesi, hak etmeyen kişilerde ata binince gözlenen değişim, at ve ağada bulunması gereken vasıflar, genç bey ve cins atlara hizmet etmenin zorluğu vb. konuların işlendiği görülmektedir:

Türkiye Türkçesinde;

Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır.(Ö.A.A., s.106)

Ağanın gözü ata tıvardır. (Ö.A.A., s.120)

Ağaya at, insana ad yakışır (N.A., s.111)

Ak at ile cahil ağaya kulluk çetindir. (N.A., s.118)

At ağasına göre şahlanır. (B.A.A.D, s.48)

Türkmen Türkçesinde;

Yüvrük ata münen özünü beg sayar.

Yürük (hızlı koşan) ata binen kendini bey sayar. (L.D., s.257)

At-Yaya/Athl-Yaya: Atla ilgili atasözlerini incelediğinde atın ve atlının yaya ile yer yer mukayese edildiğini görülmüştür. Hem Türkmen Türkçesinde hem Türkiye Türkçesinde at- yaya/athl yaya konusunu işleyen toplam 20 civarında atasözüne ulaşılmıştır. Bu atasözlerinde daha çok yayanın acizliği gösterilerek atın kıymetinin anlaşılması üzerinde durulmuş; atlı ve yaya arasındaki fark, atlının yayanın halinden anlamayacağı; atlı ve yayanın yoldaş olamayacağı veya yaya gözü ile at alınmaması gerektiği gibi konulara değinilmiştir.

Yaya kelimesini ifade etmek adına Türkiye Türkçesinde daha çok “yaya” ve “yayan” Türkmen Türkçesinde ise “piyada” sözcüklerinin kullanıldığı görülmektedir:

Türkiye Türkçesinde;

Ahırda atı olan yaya da gezer. (N.A., s.117)

Atını veren yaya gidermiş. (N.A., s.195)

Atlı atını bağlayınca yayalar da yetişir. (N.A., s.195)

Atlı kaçır yayan arkasından koşar. (Ş.E, s.432)

Atlı kaçır, kaçır; yaya arkasına ne düşer. (Ö.A.A., s.163)

Türkmen Türkçesinde;

Assa basan atdan ozar, yüvrüp yörân yaydan galar.

Aşağı basan atsız kalır, koşup yürüyen yaya kalır. (A.G., s.208)

Atınıñ kemini bilmedik, yolda piyada galar.

Atının kusurunu(noksanını) bilmeyen yolda piyade kalır. (L.D., s.42)

Atlın-a piyadadan, dokunam açdan habarı yok.

Atlının piyadeden, tokun açtan haberi yok. (A.G., s.209)

Yabısına rehim etmedik piyada galar.

Atına acımayan yaya kalır. (L.D., s.234)

Dul gözi bilen heley alma, piyada gözi bilen at.

Dul gözüyle kadın alma, yaya gözüyle at. (S.&G., s.55)

4.2. Atasözlerinde At ve Diğer Hayvanlar

Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde at ile ilgili atasözleri ele alındığında at ile diğer hayvanların atasözlerine sıkça konu olduğu görülmüştür. Bu özlü sözlerde genellikle diğer canlılarla karşılaştırmak suretiyle atın daha kıymetli, daha faydalı bir hayvan olduğu vurgulanmıştır. Hatta ata hayvandan ziyade bazı insani vasıflar verildiği de gözlenmiştir.

Bu atasözlerinde at dışında en çok eşek ve köpeğe ver verilirken katır, aslan, deve ve sığır gibi hayvanlar da kendilerine yer bulmuştur. Bu çalışmada atasözlerinde sıkça ver verilen at-eşek ve at-köpek konularını ayrı başlıklar altında incelemiş ve at ve diğer hayvanları konu edinen atasözleri farklı bir başlık altında değerlendirilmiştir.

At-Eşek: Türkçenin her iki ağzında yer alan ata sözlerine bakıldığında eşeğin, yük ve binek hayvanı olması hasebiyle at ile en çok mukayese edilen hayvan olduğu görülmüştür. Bu özlü sözlerde daha çok; atın eşeğe nazaran çok üstün bir hayvan olduğu, at dururken eşeğe binilmemesi gerektiği, ancak at yokluğunda eşeğe

binilebileceği, eşeğe göre atın rahatlığı ve zaman zaman da eşekle at arasında çok fark olmadığı vb. konular işlenmektedir:

Türkiye Türkçesinde;

At gibi yemeli, eşek gibi çalışmalı. (N.A., s.184)

At ile eşek bir değil. (N.A., s.184)

At ile eşek tepişince arada sahibi ezilir. (B.A.A.D, s.50)

At ile eşek yarışamaz. (N.A., s.184)

At ile varılan yere eşek ile de varılabilir. (N.A., s.184)

Türkmen Türkçesinde;

At yerine eşek dañma.

At yerine eşek bağlama. (L.D., s.39)

At ayagina nal ursañ, eşek ayagını galdırar.

At yağına nal vursan eşeğini kadırır. (L.D., s.37)

Ata eyer eşeğe palan.

Ata eyer eşeğe semer. (L.D., s.39)

At bilen yola çıkan eşeğin vay haline.

At ile yola çıkan eşeğin vay haline. (L.D., s.37)

Attan indi, eşege mündi.

Attan indi eşeğe bindi. (Ö.Ç., s.107)

At-Köpek: Halk ağzında daha çok “it” kelimesi ifade edilen köpek, gerek atla birlikte insana en yakın hayvanlardan biri olması gerekse at kelimesi ile kafiyeli olması bakımından atla ilgili atasözlerinde kendine sıkça yer bulmuştur. Değerlendirmeye tabi tutulan atasözlerinde köpek Türkçenin iki ağzında da atla mukayese edilmiş; atla köpeğin bir tutulamayacağı hem atta hem köpekte soyun önemli olduğu, ikisinin de aç olduğu zaman iş göremeyeceği, köpeklerin atın ölümünü beklediği gibi konular üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu atasözlerinin çoğu mecaz anlamda söylenmiş ve insanın olumlu hasletleri ata, olumsuz özellikleri köpeğe yüklenmiştir:

Türkiye Türkçesinde;

Aç (arık) at yol almaz, aç (arık) it av almaz. (Ö.A.A., s.109)

Atın önüne it geçer. (B.A.A.D, s.50)

Ata da soy gerek ite de. (Ö.A.A., s.158)

At elin, it elin bize ne. (N.A., s.184)

Ata et ite ot (döker). (Ö.A.A., s.96)

Türkmen Türkçesinde;

At ızı it ızına garişmaz.

At izi it izine karişmaz. (L.D., s.37)

At ölse it şatlanar, bay ölse molla.

At ölse it sevinir, zengin ölse molla. (A.G., s.206)

Ata ot, ite et.

Ata ot, ite et. (L.D., s.40)

Atda garın itte burun.

Atta karın itte burun. (L.D., s.41)

Atñ ölümü itñ bayramı.

Atın ölümü itin bayramıdır. (S.&G., s.26)

At ve Diğer Hayvanlar Konusuna Giren Öteki Atasözleri: Atla diğer hayvanları konu edinen atasözlerinde eşek ve köpek dışında, “deve (düye) ve öküz” başta olmak üzere “kuş (guş)”, “katır” “aslan, kurbağa, karga, koyun, kurt ve tavuk gibi canlıların yer aldığı görülmektedir. Bahsi geçen canlılardan kurt ve aslanın sembol hayvanlar oluşu, diğer canlıların ise evcil olmaları nedeniyle atasözlerinde sıkça kullanıldığı düşünülmektedir. Bu atasözlerinde öküz çalışarak ata hizmet etmesi, kuş; “kuş için kanat ne ise er için at o” düşüncesi ile ön plana çıkmıştır. Katır ise annesinin at babasının eşek olması nedeniyle daha çok soyun önemine vurgu yapmak amacıyla ve mukayese yoluyla kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde;

Arslan kükrerse atın ayağı kösteklenir. (Ö.A.A., s.154)

Katıra “baban kim” demişler; “dayım at” demiş. (Ö.A.A., s.349)

Aslan kükrerse beygir titrer. (Ö.A.A., s.155)

Attan düşene tımar gerek deveden düşene mezar gerek. (Ş.E, s.433)

Atı atasıyla katırı anasıyla. (Ö.A.A., s.161)

Türkmen Türkçesinde;

“At yok” diyip sığra eyer salınmaz.

At diyip sığra eyer salınmaz. (L.D., s.39)

Arslan arlasa atın ayağı duşaklanar.

Arslan kükrese atın ayağı kösteklenir. (L.D., s.35)

Guş garrasa, dırnağından; at garrasa toynagından.

Kuş yaşlanırsa tırnağından olur, at yaşlanırsa topuğundan. (S.&G., s.103)

Ata bağ, düyâ dag.

Ata bağ, deveye dağ. (P.M., s.62)

Yagınlı gün at alma, yelli günü guş salma.

Yağışlı gün at alma, rüzgârlı gün kuş salma. (L.D., s.235)

4.3. Atasözlerinde Atın Kendisi ve Ata Bağlı Kavramlar

Türkmen ve Türkiye Türkçesinde at ile ilgili atasözlerinde, atın kendisi ve ata bağlı kavramlarla alakalı olanlar en geniş başlık olarak dikkat çekmektedir. Bu atasözlerini daha detaylı inceleyebilmek adına alt başlıklara ayırmak uygun bulunmuş, aşağıda bu başlıklar sıralanmıştır.

Atın Cinsiyeti ile İlgili Atasözleri: Türkmen Türkçesinde dişi atı tabir etmek için “batyal” kelimesi kullanılırken; Türkiye Türkçesinde “kısrak” sözcüğü kullanılmaktadır. Dişi at ile ilgili Türkmen Türkçesinde 7; Türkiye Türkçesinde 11 atasözü tespit edilmiştir. Erkek atı ifade etmek için Türkiye Türkçesinde “aygır” sözcüğü kullanılmış ve erkek at ile ilgili 8 atasözüne ulaşılmıştır; ancak Türkmen Türkçesinde erkek at için farklı bir ifade kullanılmamıştır. Bu yüzden Türkmen atasözlerinde erkek at ile ilgili atasözü tespit edilememiştir.

Türkiye Türkçesinde;

Dişi At:

Alını sakar kısrağın, ayağı sekili tayı olur. (N.A., s.149)

Kız ile güreşme, kısrak ile yarışma. (Ş.E, s.434)

Bir kısrak yedi yılda iyi bi kulun getirir. (N.A., s.259)

Bizim tavuk bir yumurta yumurtlar, yedi mahalle duyar; elin kısrağı küheylendoğurur, hiç sesi çıkmaz. (N.A., s.267)

Her kısrağın doğurduğu tay olmaz. (N.A., s.518)

Erkek At:

Atın erkeği, sözün dişisi yarar. (N.A., s.193)

Ay gelir aygır gibi, yıl gelir yelbir gibi; ille de hafta ille de hafta. (N.A., s.201)

Aygırı kişneten ta..tır. (N.A., s.209)

Erkek atın kişnemesi öküzün sayesinedir. (N.A., s.424)

Erkek at adamın kocasıdır. (N.A., s.424)

Türkmen Türkçesinde;

Dişi At:

At gıran al batyal, at depişigine at çıdar.

At öldüren ala kısrak, at tekmesine at dayanır. (A.G., s.203)

Ärsiz ayal, uyansız batyal.

Erkeksiz avrat yularsız at. (Ö.Ç., s.247)

Batyal hokranmasa, at da kişnemez.

Kısrak kişnemezse, at da kişnemez. (S.&G., s.5)

Batyal tayını depmez.

Kısrak tayını tepmez. (A.G., s.202)

Batyalla kımız ber.

Dişi ata kımız ver. (S.&G., s.52)

Yavru At (Tay) ile İlgili Atasözleri: At ile ilgili atasözleri söz konusu olduğunda hem Türkiye hem Türkmen Türkçesinde yavru atla ilgili olan atasözlerinin sayısı azımsanamayacak düzeyde olduğu görülmüştür. Yavru at ile ilgili iki ağızda da on dokuz atasözü tespit edilmiştir. Yavru atı ifade etmek için Türkiye Türkçesinde “tay” Türkmen Türkçesinde ise “tay”ın yanı sıra “gunan” ve “yapağı” kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu atasözlerinde; tay ile kısrak arasındaki anne- çocuk ilişkisi, tay yetiştirmenin önemi ve zorluğu, atı yetişkin iken almaktansa tay iken alıp yetiştirmenin daha evlâ olması gibi konular işlenmektedir:

Türkiye Türkçesinde;

Alını sakar kısrığın, ayağı sekili tayı olur. (N.A., s.149)

At tırnağına tay basar. (Ö.Ç., S.100)

At alırsan taydan al, kız alırsan soydan al. (N.A., s.182)

At kişnemeyince tay gelmez. (N.A., s.185)

At taydan yetişir. (N.A., s.186)

Türkmen Türkçesinde;

Taya yapagı diyme, yaza çıksa at bolar.

Taya sıpa deme yaza çıkarsa at olur. (L.D., s.S218)

Yağşa tay tapılmaz, yamana yaran.

İyiye tay bulunmaz, kötüye sevgili. (L.D., s.S236)

At bolmak taydan yiğit bolmak soydan.

At olmak taydan, yiğit olmak soydandır. (S.&G., s.23)

Tayı at bolınça, eyesi it bolar.

Tayı at oluncaya kadar, sahibi it olur. (S.&G., s.127)

At yigidiñ miradı, tay at, at mirat.

At yigidiñ muradıdır, tay at, at murattır. (Ö.Ç., s.100)

At Renkleri ile İlgili Atasözleri: At renkleri ile ilgili Türkmen Türkçesinde 5, Türkiye Türkçesinde ise 20 atasözü bulunmuştur. Türkmen atasözlerinde; “gızıl” (kızıl), “gır” (kır) “al” ve “ak” at donlarına yer verilirken Türkiye Türkçesinde; “abraş” (benekli at), “al”, “ak”, “boz”, “doru”, “kır”, “kula” ve “yağız” at donlarına yer

verilmiştir. Kır donlu atlardan Türkçenin iki şivesindeki atasözlerinde de övgü ile söz edilirken; al donlu atlardan yergi ile bahsedilmiştir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde doru at ve yağız at övülmüş; boz ve ak at ise yerilmiştir

Türkiye Türkçesinde;

Atın dorusu, yiğidin delisi. (Ö.A.A., s.162)

Atın kırı eşeğin burnu. (B.A.A.D, s.50)

Alma alı, sat yağızı, bin doruya, besle kırı. (Ö.A.A., s.141)

Alma alı, satma kırı, ille doru, ille doru; yağızın da binde biri. (Ö.A.A., s.141)

Atalara “at kaldı” demişler “kula idi” demiş; “at uçtu “demişler “doru idi” demiş. (Ş.E, s.432)

Türkmen Türkçesinde;

Ak atlı kara datlı.

Ak atlı kara tatlı. (P.M., s.130)

At gıran al batyal, at depişigine at çıdar.

At öldüren ala kısrak, at tekmesine at dayanır. (A.G., s.203)

Gızıl at suva batmaz, depegenden daşrak.

Kızıl at sıya batmaz tepesinden aşsa da. (A.G., s207)

Yabıñ al bolmasıñ, biziñ çal.

Atın al olmasın bezin gri. (A.G., s.205)

Yigide gırat, gıza; da sırat.

Yigide kırat kıza da suret, güzellik lazım. (A.G., s.204)

Atı ve At Türlerini Adlandırmada Kullanılan İfadelerle İlgili Atasözleri: Hem Türkiye Türkçesinde hem Türkmen Türkçesinde atı ifade etmek için başka sözcükler de kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde bu hayvanı adlandırmak için; attan farklı olarak “beygir” kelimesi kullanılırken Türkmen Türkçesinde “yabı” sözcüğü kullanılmaktadır. Beygir zaman zaman at ile aynı anlama gelse de bazı yörelerde “arabaya koşulan, yük taşıyan at” anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca “Arap atı” ifade etmek adına Türkiye Türkçesinde “küheylan” Türkmen Türkçesinde “bedev” sözcüğünün kullanıldığı da bilinmektedir. Bunlara ek olarak Türkmen Türkçesine mitolojik bir isim olan ve “su atı” anlamına gelen “tulpar” a da atasözlerinde sıkça yer verilirken; “bırag” (burak) kelimesi de bazı atasözlerinde at yerine kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde;

Beygir iyi olunca ya topal olur ya kör. (Ş.E, s.433)

Küheylan at çul içinde de bellidir. (Ö.A.A., s.381)

Eşek, kulağı kesilmekle küheylan olmaz. (Ö.A.A., s.275)

Arap atı çul içinde belli olur. (N.A., s.164)

Aslan kükrerse beygir titrer. (Ö.A.A., s.155)

Türkmen Türkçesinde;

Garıbıñ tapdığı, yabıñıñ çapdığı.

Garibin bulduğı atının koştığı(dur). (L.D., s.107)

Bedev atlar semiz bolar, goç yigidler tãميز bolar.

Arap atları semiz olur, koç yiğitler temiz olur. (S.&G., s.119)

Yabıñıñ gerimi olmaz, mollanıñ berimi.

Atın meydanı olmaz, mollanın verimi. (S.&G., s.135)

Torgay magtanıp şunkar bolmaz; eşek magnatıp tulpar.

Turgay övünüp sungur olmaz, eşek övünüp su atı . (L.D., s.222)

Tulpar ötse ızı galar; süri ötse tozu galar.

Su atı geçse izi kalır sürü geçse tozu (L.D., s.225)

Atın Yürüyüş ve Koşuş Biçimleri ile İlgili Atasözleri: Atla ilgili atasözleri söz konusu olduğunda akla gelen konulardan birisi de kuşkusuz atın koşuşu ve yürüyüşü olacaktır. Bu konu hem Türkmen hem Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde sıkça işlenmiştir. Ancak ata sözlerine bakıldığında atın yürümesi ve koşması konusunun Türkiye Türkçesi atasözlerinde daha fazla işlendiği görülmüştür.

Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde atın koşuş ve yürüyüş şekillerini ifade etmek amacıyla; “koş-, kaç-, seğirt-, yürü- vb. fiillerle birlikte; “çevik, rahvan, eşkin, yavaş, yörük yorga, yürük, yüğrük, yığrik, yürügen” gibi isimler kullanılmaktadır. Burada “yorga” ve “rahvan” “yavaş” anlamında kullanılırken; “yörük”, “yürük”, “yüğrük, “yüğrik”, “yürügen”, “çevik” ve “eşkin” “hızlı koşan” anlamında kullanılmaktadır.

Türkmen Türkçesinde ise atın koşuş ve yürüyüş biçimlerini ifade etmek için çap- (koş-) fiilinin yarı sıra, “hızlı koşan” anlamına gelen “yüvrük”, “yürüyüş” anlamına gelen “yortuş” ve “yavaş” anlamına gelen “yorga” kelimeleri kullanılmaktadır:

Türkiye Türkçesinde;

Atın rahvanı, insanın avanağı. (B.A.A.D, s.50)

At aksamakla ayağı kesilmez. (B.A.A.D, s.48)

Bir sürçen atın başı kesilmez. (Ö.A.A., s.200)

At kaçmaz et kaçır. (Ö.A.A., s.162)

At kaçmaz baht kaçır. (N.A., s.185)

Türkmen Türkçesinde;

Arıklıktan at ölmez, yortuşına guvanar.

Zayıftıktan at ölmez, koşuşuna güvenir. (S.&G., s.148)

Yuvaş atın depigi gatı.

Yavaş atın tepmesi sert(tir). (L.D., s.255)

Canı yanan eşek attan yüvrük bolar.

Canı acıyan eşek atı geçer. (Ö.Ç., s.175)

Yorga yol, yüvrüğe meydan.

Rahvan yürüyen ata yol, koşan ata meydan. (S.&G., s.118)

Yüvrük çapışda belli.

Yürük (at) yarıştta belli (olur). (L.D., s.257)

Atın Koşum Takımları ile İlgili Atasözleri: Atla ilgili atasözleri söz konusu olunca doğal olarak atın koşum takımları da bu atasözlerinde kendine yer bulacaktır. İncelenen atasözlerinde de atın koşum takımları ile ilgili atasözlerine sıkça yer verilmiştir. Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde “eyer”, “kamçı”, “yular”, “dizgin”, “üzengi”, “nal”, “gem”, “mahmuz”, “kaşağı” “palan”, “kazık” ve “heybe” Türkmen Türkçesinde; “gamçı” (kamçı), eyer, “tegelteg” (eyer), “uyan” (yular), “nal” “agızdırıg” (gem), urpa (kamçı) ve “gazıg” (kazık) koşum takımlarını tabir ederken kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde;

Bir mih bir nal kurtarır, bir nal bir at kurtarır. (Ö.A.A., s.198)

Üzengiye basan, ata da biner. (N.A., s.852)

Ata binen nalını, mihini arar. (Ö.A.A., s.158)

Arpa verilmeyen at kamçı zoruyla yürümez. (Ö.A.A., s.153)

At bulunur eyer bulunmaz. (Ş.E, s.430)

Türkmen Türkçesinde;

“At yok” diyip sığra eyer salınmaz.

At diyip sığıra eyer salınmaz. (L.D., s39)

Argın ata gamçı artık.

Yorgun ata kamçı fazla. (Ö.Ç., s.90)

Dokuz at bir gazığa bağlanmaz.

Dokuz at bir kazığa bağlanmaz. (L.D., s83)

At alma eyer al ayal alma hossar al, yer alma goñşı al.

At alma eyer al, kadın alma akraba al yer alma komşu al. (L.D., s.36)

At alma, eyer al, öy alma goñşı.

At alma eyer al, ev alma komşu al. (S.&G., s23)

Atın Beslenmesi ile İlgili Atasözleri: Türkiye Türkçesinde ve Türkmen Türkçesinde atın beslenmesiyle ilgili atasözleri mevcuttur. Türkmen Türkçesindeki atasözlerinde, atın beslenmesiyle alakalı; “iyimle-” (yemle-) eyleminin yanı sıra “arpa”, “ot”, “süle” (yulaf), “torba” gibi isimler kullanıldığı gözlenirken; Türkiye Türkçesindeki atasözlerinde, “otlat-” eylemiyle beraber “arpa”, “mısır”, “yem”, “saman”, “azık” ve “torba” gibi isimler öne çıkar. Arpa Türkçenin iki ağzında da atın beslenmesi ile ilgili en çok kullanılan kelime olarak dikkat çekmektedir. Bu konuda söylenen atasözlerinde genellikle atın beslenmesine dikkat edilmesi hususu üzerinde durulduğu gözlenmektedir:

Türkiye Türkçesinde;

Aç atın başına boş torba asılmaz (N.A., s.90)

Azıklı at yorulmaz. (Ö.Ç., s.122)

Buğday yanında acı at da sulanır. (Ö.A.A., s.207)

Arpa verilmeyen at kamçı zoruyla yürümez. (Ö.A.A., s.153)

Boş torba ile at tutulmaz. (Ö.A.A., s.205)

Türkmen Türkçesinde;

Atıñ ogurluk bolsa da otuñ ogurluk bolmasın.

Atın çalıntı olsun da, otun çalıntı olmasın. (S.&G., s.26)

Arpa tapmaz atına, nöker toplar g..üne.

Arpa bulmaz atına nöker toplar g..üne. (S.&G., s.21)

İymli at armaz.

Yemli(besili) at yorulmaz. (L.D., s.161)

Atıñ güyji arpadır.

Atın gücü arpadadır. (S.&G., s.26)

Atı gamçı bilen sürme, süle bilen sür.

Atı kamçıyla sürme, yulafla sür. (L.D., s.42)

Ata Binmek ve Attan İnnek ile İlgili Atasözleri: Bilindiği gibi atı diğer evcil hayvanlardan ayıran en önemli fark iyi bir binek hayvanı oluşudur. Çok eski dönemlerden beri insanoğlunun hizmetinde olan at en fazla ulaşım amaçlı kullanılmıştır. Bu nedenle ata binmek ve attan inmek, atla ilgili atasözlerinde en çok işlenen konuların başında gelmektedir. Türkmen Türkçesinde ata binmenin fiil karşılığı olarak “mün-” (bin-), attan inmenin karşılığı olarak da “in-” anlamına gelen “düş-” eylemi kullanılmaktadır.

Türkçenin bu iki ağzındaki söz konusu atasözlerinde; iyi beslenen atlara binişinin de konforlu olacağı, at varken eşeğe binilmemesi gerektiği, ata binen insanların havaya girerek farklı bir kimliğe büründüğü, emanet ata binilmemesi gerektiği ve binilecek atın tay yetiştirilmesi gerektiği gibi farklı konulara yer verilmiştir.

Türkiye Türkçesinde;

Abdal ata binince bey oldum sanır, şalgam aşa girince yağ oldum sanır.(Ö.A.A., s.106)

Yularsız ata binilmez. (Ö.A.A., s.479)

Alma alı, sat yağızı, bin doruya, besle kırı. (Ö.A.A., s.141)

Ata bin ad ara. (B.A.A.D, s. 8)

Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutma. (Ö.A.A., s.158)

Türkmen Türkçesinde;

At münmedik at münse, çapa- çapa öldürer, don geymedik don geysel kaka-kaka toz durar.

Ata binmeyen ata binerse, vura vura öldürür, don giymeyen don giyerse çekeçeke eskidir. (S.&G., s.24)

Amanat ata münen tiz düşer.

Emanet ata binene tez iner. (L.D., s.34)

Kimiñ atına münseñ, şonun aydımını ayt.

Kimin atına binersen, onun türküsünü söylersin. (Ö.Ç., s.351)

At gadırını münen biler, yurt gadırını göçen.

At kadrini binen biliryurt kadrini göçen. (A.G., s.208)

At gadırını münen biler, ok gadırını atan.

At kadrini binen bilir ok kadrini atan. (L.D., s.37)

At Alım Satımı ile İlgili Atasözleri: Atasözlerinde bize hayatın her alanıyla ilgili öğütler veren atalarımız; at alım satımı ile ilgili bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Türkçenin iki ağzında da adı geçen atasözlerine; atın tay iken alınıp yetiştirilmesi, atın alımı için yaz mevsiminin satışı için ise yağışlı havaların uygun olduğu, yaya gözü ile at alınmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bunlara ek olarak Türkmen Türkçesinde at almanın, insan için evlenmekten sonraki en önemli iş olduğu söylenerek ata verilen önem vurgulanmıştır. Türkiye Türkçesinde ise bazı atasözlerinde at renkleri üzerinde durularak tercih edilmesi ve kaçınılması gereken at renkleri vurgulanmıştır:

Türkiye Türkçesinde;

Alma alı, sat yağızı, bin doruya, besle kırı. (Ö.A.A., s.141)

Alma alı, satma kırı, ille doru, ille doru; yağızın da binde biri. (Ö.A.A., s.141)

Atın dorusunu al kızın delisini. (Ş.E, s.432)

Atın zayıfını alma ulusunu al. (B.A.A.D, s.50)

At alacaksan yazın al kız alacaksan gezin (güzün) al. (N.A., s.182)

Türkmen Türkçesinde;

Ömründen iki gün galsa at al, bir gün kalsa ayal al.

Ömründen iki gün kalırsa at al, bir gün kalırsa hanım al. (S.&G., s.115)

At alma eyer al ayal alma hossar al, yer alma goñşı al.

At alma eyer al, kadın alma akraba al yer alma komşu al. (L.D., s.36)

At alma, eyer al, öy alma goñşı.

At alma eyer al, ev alma komşu al. (S.&G., s.23)

Pıyada gözi bilen at alma, dul gözi bilen ayal.

Yaya gözü ile at alma, dul gözü ile hanım. (S.&G., s.139)

At alman ahır salınmaz.

At almadan ahır hazırlanmaz. (Ö.Ç., s.96)

5.SONUÇ

İnsanlığın atlarla binlerce yıllık geçmişi, Türkler için farklı anlamlar taşımıştır. Türkler atları sadece bir ulaşım aracı olarak görmemişler, aynı zamanda onları birer can yoldaşı olarak görmüşler ve bu canlılara büyük bir değer atfetmişlerdir. Zaman içerisinde atlar binek hayvanı olmasının yanı sıra eti ve sütü için de kullanılmış, hatta

tanrılara adak olarak adanmışlardır. Eski Türklerde atların rüzgârdan yaratıldığına inanılır ve ata asil bir binek olarak kutsal bir statü verilirdi. Türklerle bu denli derin bir bağı olan atlar, sözlü kültürün hemen her unsurunda kendine yer bulmuş, Türklerin simge hayvanlarından biri hâline gelmiştir. Öyle ki on iki hayvanlı Türk takviminde kendine yer bulan hayvanlardan biri de attır. Türk kültürünün asli öğelerinden olan at etrafında birçok kültürel ürün şekillenmiştir. Bu değerli kültürel ürünler arasında at hakkında üretilen atasözleri de yer alır. Başka bir deyişle bu özlü ifadelerde atlar önemli bir yer tutmaktadır.

Yapılan çalışma sonucunda at ile ilgili atasözlerinde genellikle atlar ile insanlar veya atlar ile diğer hayvanlar arasındaki ilişkinin karşılaştırmalar yoluyla anlatıldığı gözlemlenmiştir. Ek olarak, her iki ağızda da at yetiştirmeden at ticaretine binicilikten at türlerine kadar birçok kavram etrafında atasözlerinin üretildiğini görülmüştür.

At-insan ilişkisini konu alan atasözlerinde at-yiğit birlikteliği geniş bir yer kaplar. Ayrıca bu atasözlerinde atların benzetme veya karşılaştırma yoluyla kadınlar ve genç kızlarla ilişkilendirildiği de görülmüştür. At ve diğer hayvanlarla ilgili atasözlerinde ise eşek ve köpeğin atlarla mukayese edilmesi suretiyle atların üstün niteliklerinin ön plana çıkarıldığına şahit olunmuştur. At ve ata bağlı kavramlar etrafında ortaya çıkan atasözlerinde ata binmeyi ve attan inmeyi merkeze alan atasözlerinin yaygın olduğu görülmüştür. Ayrıca at ırkları ve taylarla ilgili atasözlerinin diğer konulara nazaran sayısal olarak ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak eldeki atasözlerine bakıldığında aynı soydan gelen, aynı dili konuşan Türkiye Türkleri ve Türkmenlerin dil ve kültür birliğinin devam ettiği dolayısıyla ortak toplumsal değerlere sahip oldukları görülmüştür. Fakat iki toplumun coğrafi olarak birbirinden ayrı kalması sebebiyle at ve ata bağlı birçok kavramın tanımlanmasında yer yer farklı sözcüklerin kullanıldığı görülmüştür. Yine bu atasözlerinden hareketle Türkmenlerde, Türkiye Türklerine nazaran eski Türk geleneklerin daha canlı yaşadığı söylenebilir.

Atasözleri, ortak bir dili, tarihi, inançları ve gelenekleri yansıtan değerli edebî unsurlardır. Bu çalışmada atlarla ilgili Türkiye ve Türkmen Türkçesindeki atasözlerinde yansıtılan bu ortak değerleri özel olarak inceleme fırsatı bulunmuş ve bu önemli değerlerin at hakkındaki atasözlerinde tam olarak nasıl tezahür ettiğine tanık olunmuştur. Atalarımızın keskin gözlem ve tecrübelerinden ortaya çıkan atasözleri, onların bilgi, birikim ve değerlerini aktarmanın yanı sıra bizim ve gelecek nesillerin düşünce ve sosyo-kültürel hayatlarının şekillenmesinde de etkili olmaktadır. Diğer bir deyişle atasözleri kültürel devamlılığı sağlayan temel unsurlardandır. At ise bugün sosyal hayatta eskisi kadar yer almasa da Türk kültür hayatının önemli bir parçası olmaya devam edecektir. Bu nedenle, Türk kültüründe önemi yadsınamaz olan at ve atasözleri hakkında daha fazla araştırma yapılması yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö. A. (1984). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. I-II. TDK Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. I-II. İnkılâp Yayınları.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. Kapı Yayınları.
- Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (1996). *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*.
- Berkeliyev, K. (1958). Türkmen Nakılları ve Atalar Sözi. Askabat.
- Çınar, A. A. (2006). *Türk Dünyası Destanlarında At-Yiğit veya At-İnsan Birlikteliği*, Ç.Ü. Türkoloji-Makale Bilgi Sistemi <http://www.akmb.gov.tr>.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Elçin, Ş.(1997). *Halk Edebiyatı Araştırmaları*. I, II. Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. C. I. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Emiroğlu, K., Yüksel, A. (2009). *Yoldaşımız At*. Yapı Kredi Yayınları.
- Gökçimen, A. (2005). Türkmen Atasözlerinde At. *TAED*, 28, 199- 212.
- Irmak, Y., & Ava, U. (2017). Âşık Garip Hikâyesinde Arketipsel Sembolizm. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(13), 16-28.
- Kürenov, S., & Gümüş, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Türkmen Atasözleri*. Engin Yayınları.
- Milli Kütüphane Başkanlığı (2001). *Türk Ata Sözleri ve Deyimleri-I*. MEB Yayınları.
- Mumcu, P. (2008). *Türkmen Atasözlerinde Ad ve Deyim Aktarmaları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi – Malatya].
- Sertkaya, O. F. (1995). *Eski Türk Kültüründe At*, Emine Gürsoy Naskali (Ed.) Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık içinde (25-31). Resim Matbaacılık A.Ş.
- Seyidoğlu, B. (1995). *Mitolojik Dönemde At*, Emine Gürsoy Naskali (Ed.) Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık içinde (91-95). Resim Matbaacılık A.Ş.
- Sis, N. (2005). Türkmen atasözleri üzerine karşılaştırmalı bir çalışma. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2, 257-266.
- TDK (23.08.2023). *Atasözü*. <https://sozluk.gov.tr/>.

ÇALIŞMANIN ETİK İZİNİ

Yapılan bu çalışmada “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi” kapsamında uyulması belirtilen tüm kurallara uyulmuştur. Yönergenin ikinci bölümü olan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemler” başlığı altında belirtilen eylemlerden hiçbiri gerçekleştirilmemiştir.

ARAŞTIRMACILARIN KATKI ORANI

1.yazarın araştırmaya katkı oranı %100'dür.

Yazar 1: Araştırmada literatür taraması, araştırma ve analizlerin tamamı.

ÇATIŞMA BEYANI

Araştırmada herhangi bir kişi ya da kurum ile finansal ya da kişisel yönden bağlantı bulunmamaktadır. Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.